

любві і высакародства, да сімвала **Радзімы**, і гэтым яго значэннем раскрываецца ідэйны змест твора.

Для абзначэння паняцця *радзіма* ў рамане ўжываецца цэлая гронка кантэкстуальных сінанімічных назваў: *радзіма – бацькаўшчына; родная краіна – родныя мясціны – родны свет – родная зямля – родная прыгажосць – далёкае, роднае; дом – родны дом; гняздо – роднае гняздо; вырай*. Апошнія два словы маюць сімвалічнае значэнне макраобраза твора. Глыбокі сімвалічны змест іх закладзены ўжо ў самім загалюку (“Птушкі і гнёзды”), а таксама ў назвах частак рамана (“Сцюдзены вырай”, “Гнёзды за дымам”) і эпілогу. Яны акцэнтуюць канцэпт твора, узмацняюць звязнасць і сістэмнасць тэксту. Міжволі прыгадваюцца крылатыя словы Ф. Скарыны да біблейскай кнігі “Эсфір”.

Патрыятычная ідэя ў структуры рамана рэалізуецца таксама праз адносіны галоўнага героя і да такіх паняццяў, як *народ, мова, песня*, аб чым сведчаць адпаведныя моўныя лейтматывы **Народ** (“Праз свой народ да чалавецтва”, “Дзе твой народ?”), **Мова** (“родная мова”, “роднае слова”, “бясконца, дзіўна жывучае, па-народнаму невычэрпна багатая мова”). Што датычыць ключавага слова **Песня**, то яно ў рамане мае шмат аспектаў. Па-першае, яно сведчыць, што абранніцай душы Руневіча была *песня* – адзнака яго высокай культуры і інтэлектуальнасці; па-другое, яно сцвярджае вялікую таямнічую сілу *песні*, якая дала чалавеку моцы не паддацца знішчальнай сіле фашызму; па-трэцяе, яно падкрэслівае неўміручасць і веліч духоўнага, маральнага і эстэтычнага багацця народа ўвогуле (“народная песня”, “матчына песня”, “жніўная песня”, “далёкая родная музыка слоў”, “песня-малітва”, “гімн мацярынству”, “песня вялікай журбы і смутку”). Не выпадкова ў рамане даецца лірычны зварот Руневіча да *песні*, якая “вышэй за ўсе войны”.

Вобразы-тэмы **Маці – Радзімы – Народа – Мовы – Песні** выйшлі ў рамане за межы суб’ектыўна-асабістага і дасягнулі агульначалавечага ідэалу. Яны маюць глыбокую мастацка-эстэтычную архетыпічную аснову (у іх праглядаюцца універсальныя і рэгіянальныя архетыпы) і з’яўляюцца вызначальным складнікам нацыянальнай ідэі.

(Прыводзіцца па: *Гілевіч, Ніна*. Ключавыя вобразы-матывы ў структуры рамана **Янкi Брыля “Птушкі і гнёзды” / Ніна Гілевіч // Таямніцы роднага слова: 3 назіранняў над мовай і стылем твораў беларускай мастацкай літаратуры / Ніна Гілевіч. – Мінск: Про Хрысто, 2006. – С. 58–60.**)

Я.М. Камароўскі

ЯКУБ КОЛАС І НЕКАТОРЫЯ ПЫТАННІ КУЛЬТУРЫ РОДНАЙ МОВЫ

1. Роля пісьменніка ў гісторыі літаратурнай мовы вызначаецца, як вядома, тым, што новае ён унёс у самыя прынцыпы і спосабы літаратурнага асваення ўсіх багаццяў агульнанароднай мовы, наколькі ён расшырыў межы літаратурнай мовы і ўзбагаціў яе новымі сродкамі, пачэрпнутымі з народных гаворак.

2. Моватворчая дзейнасць Якуба Коласа шматгранная, рознабаковая. Народны пісьменнік уводзіў у літаратурны ўжытак самыя разнастайныя пласты агульнабеларускай лексікі і фразеалогіі, значна расшырыў семантычны змест шматлікіх лексем, шырока выкарыстоўваў найбольш тыповыя для беларускай

мовы віды і формы сказаў і іншых сінтаксічных канструкцый. Якубу Коласу, як і іншым беларускім пісьменнікам, што прыйшлі ў літаратуру ў пачатку ХХ ст., належыць вялікая заслуга ў граматыка-стылістычнай і арфаграфічнай нармалізацыі літаратурнай мовы.

3. Як вядома, да 1918 года беларуская літаратурная мова не мела нармалізаванай граматыкі і ўпарадкаванага, кадыфікаванага правапісу. Асноўным крытэрыем пры вызначэнні лексіка-граматычных асаблівасцей літаратурнай мовы была жывая гутарковая мова. Але паколькі літаратурная мова ў пачатку ХХ ст. не была даследаванай, не было вырашана пытанне аб вядучым дыялекце – аснове літаратурнай мовы, адсутнічалі агульныя і абавязковыя правілы напісання слоў, то беларускае дакастрычніцкае пісьмо было пазбаўлена стабільных і пэўных норм і прынцыпаў, Кожны аўтар у значнай ступені адлюстроўваў у сваіх творах лексічныя і граматычныя рысы роднай яму гаворкі. Зусім натуральна таму, што ў выніку такога становішча немінуча стваралася лексіка-граматычная стракатасць. Аднак паступова дзякуючы актывізацыі культурна-асветніцкай і выдавецкай дзейнасці і ўзаемадзеяння розных груп беларускіх дыялектаў замацоўваліся найбольш пашыраныя і жыццяздольныя дыялектныя рысы, становячыся здабыткам літаратурнай мовы.

Жывая гутарковая мова пад пяром Якуба Коласа, геніяльнага мастака слова, становіцца невычэрпнай крыніцай для ўзбагачэння літаратурнай мовы, яе стыляў і выяўленчых сродкаў. Народны пісьменнік уводзіць у літаратурны ўжытак велізарную колькасць беларускай народнай лексікі і фразеалогіі, дабіваючыся пры гэтым выключнай яснасці, гранічнай прастаты, натуральнасці гучання слова.

4. Пісьменнік шырока выкарыстоўвае моўна-выяўленчыя сродкі гаворак і робіць іх здабыткам літаратурнай мовы – метафарызацыю і мнагазначнасць, слова (крык расплываецца, заспакоены луг, гутарлівыя птушкі, хмарка праплывае, неба пазірае, хворая душа, птушкі спяваюць), сінанімію (скалыхнецца, зварухнецца; далёкае, няведамае), эпітэты (сіняе неба, бедная зямля, горкія слёзы, хворая душа, гарачы вецер, працавітая пчолка), параўнанні (варыць, як у гаршку; хмурка, як ком воўны; растане, як снег), устойлівыя словазлучэнні (папаліць агнём, сеяць заразу, насіць няшчасце, асушыць слёзы, супакоіць душу, спагнаць злосць, завесці катрынку, драць казла, поўзаць ад смеху, не даваць спуску, закінуць слова, падымаць на смех, выбіцца ў людзі, свяціць вачыма, выйсці з цярпення, пераесці сэрца, мець клёк).

5. У ранняй творчасці Якуба Коласа сустракаюцца і вузкадыялектныя словы, наяўнасць якіх з'яўляецца яскравым сведчаннем актыўнага працэсу фарміравання літаратурнай мовы. Да ліку такіх слоў можна аднесці капкі (кроплі), павэдлуг (паводле), ласне (хіба), належныя (буйная хатняя жывёла), марац (сакавік) з “Другога чытання для дзяцей беларусаў”; калтун (збітыя валасы на галаве), нёж (няўжо), выстрэнчваць (паспяваць, запябгаць), наярыць (угнявіць, раззлаваць), марокаваць (скардзіцца), аблада (улада), хірлявы (слабы здароўем, благі), скарцавацца (скурчыцца), замануцца (захацець чаго-небудзь) са зборніка “Родныя з’явы”.

Кіруючыся агульнабеларускімі працэсамі словатворчасці і форма-змянення, шырока ўводзячы ў літаратурную мову мясцовую лексіку, Якуб Колас робіць старанны адбор найбольш тыповага, найбольш характэрнага беларускай мове і катэгарычна адхіляе словы вузкадыялектныя, не зразумелыя шырокаму чытачу. “Слова, – гаварыў Якуб Колас, – не рэальны прадмет, яго не возьмеш у рукі, не змерыш і не ўзважыш, каб дакладна ацаніць яго і правільна азначыць. Тут мы маем справу з густам, з пачуццём мовы, з эстэтычнай ацэнкай, а гэтыя катэгорыі не маюць акрэсленых правіл і сталых норм. Усё гэта змушае нас, савецкіх пісьменнікаў, вельмі ўважна і дбайна ставіцца ў дачыненні да мастацкага слова. Слова для пісьменніка – гэта асноўная канва, на якой будзе ён сваю мастацкую творчасць. І не толькі паасобнае слова, як такое, павінна стаяць у цэнтры ўвагі пісьменніка: ён павінен адводзіць максімум увагі і спалучэнню слоў як у сказах, так і ў агульным плане ўсіх элементаў, з якіх складаецца мастацкі твор: апісанне, дыялогі, абрысоўка характараў, падача сцэн і г.д.” (XI, 92). Аб высокай патрабавальнасці да слова, да выбару моўна-выяўленчых сродкаў сведчаць шматлікія артыкулы народнага пісьменніка аб творчасці многіх беларускіх пісьменнікаў, лісты, заўвагі на палях прачытаных рукапісаў і кніг. Яскравым прыкладам гэтага з’яўляецца артыкул “Мова М. Лынькова па раману “На чырвоных лядах”, у якім Якуб Колас выказвае свае погляды на мову мастацкага твора. Робячы аналіз мовы рамана М. Лынькова, Якуб Колас прызнае, што аўтар не заўсёды ўважліва ставіцца “да мовы і дапускае шмат ухіленняў ад нормы”. У прыватнасці, народны паэт выпісвае прыклады многіх неўласцівых літаратурнай мове правінцыялізмаў тыпу пракавешны, пуплы, не ўжадобку, петавацца, субар, арэлі, скукарэчаны, засіліць, прыплікнуць, собіла, гіндзіцца, шуядзь, таечкі, знецікі, турбло, валбука і інш. Тут жа Якуб Колас адзначае і некаторыя няправільныя формаўжыванні: павытапчуць, павытоптваюць, закаплеш (закапаеш), таюць (растаюць), платы (плыты), павылезлі (павылазілі), вылязае (вылазіць), правяць (кіруюць), раскалваўся (расколваўся), паклікаю (паклічу), худога слова (благага слова), памкнуўся было (памкнуўся быў), думаў пра сябе (думаў сам сабе), пянйя (наракай) і інш. (XI, 93–97). Карысныя і добразычлівыя парады па рабоце з мастацкім словам народны паэт даваў М. Лужаніну, А. Куляшову, П. Пестраку, І. Мележу, П. Кавалёву і многім іншым пісьменнікам.

Усё сваё жыццё Якуб Колас па-бацькоўску клапаціўся пра роднае слова, строга адбіраў яго з народных гаворак, пільна ўслухоўваўся ў яго гучанне. Пясняр беларускага народа настойліва падкрэсліваў, што “...перад увядзеннем кожнага новага слова трэба добра абшырыць кішэні сваёй памяці, перагледзець слоўнікавыя і фальклорныя крыніцы, прыслухацца да жывой гаворкі – а можа і знойдзецца якраз тое, што неабходна, што ўжо ўжывалася і чамусьці забыта ці ўжываецца і невядома нам” (XI, 431). Як, актуальна, як надзённа гучаць гэтыя коласаўскія парады для многіх сённяшніх беларускіх літаратараў.

6. У Літаратурным музеі Якуба Коласа захоўваюцца шматлікія рукапісныя матэрыялы паэта – рукапісы артыкулаў, лісты, кнігі з яго паметкамі і заўвагамі. Сярод гэтых матэрыялаў ёсць два сшыткі пісьменніка – “Для запісу забытых слоў” і “Збытыя беларускія словы”. У гэтыя сшыткі Якуба Коласа

занатоўваліся і тлумачыліся словы, якія па тых ці іншых прычынах сталі рэдка ўжывацца, хоць і вядомы беларускаму народу. У большасці гэта словы бытавога ўжытку, назвы прылад працы і вытворчасці, народныя назвы страў, кветак, цялярскага і ткацкага рамяства – млён, церніца, панажы, ніты, навой, станарышча, бома, мажджэр, пяколак, бусак, рубанак, гэблік, скобля, струг, вірок, шпень, шырыга, біло, шпулька, зашмаргі, вячай, пастаўнік, перапечка, праснак, цура, груца, куця, саладуха, палойка, пацяробкі, амецце, пазадкі, валошка, дзяцеліна, паранка, каткі і інш.

Назіранні Якуба Коласа над мовай газет і радыё, якія пісьменнік пакінуў нам, здзіўляюць трапнасцю, дакладнасцю словаўжывання. У неапублікаваным артыкуле “Кіруемыя і навучаючыся” Якуб Колас адзначаў: “У беларускай мове... ёсць жывое беларускае слова “пчольнік”. А ў газеце “Мінская праўда” змясцілі фота пчольніка з пчаларом і падпісалі пад фота: “Пасека”. Паэт слухна падкрэслівае, што “У беларускай мове бытуе і слова “пасека”, але яно азначае: высечаны лес, раскарчаваны і прыстасаваны для севу збажыны”. У рукапісным фондзе музея захоўваюцца многія іншыя надзвычай цікавыя матэрыялы, якія паказваюць Якуба Коласа як выдатнага рэдактара, стыліста і перакладчыка.

7. Цікавай уяўляецца праблема граматычнай нармалізацыі коласаўскай мовы, эвалюцыя яе граматычных форм. У ранніх рукапісных творах пісьменніка знайшлі адбітак некаторыя мясцовыя граматычныя з’явы, галоўным чынам з паўднёва-заходніх дыялектаў (мужыке, ваўке, луге, братэ, таранэ, цыганэ, плытэ; на дубох, курганох, у грыбох, на вусох; у лесі, на дарозі, на ўсходзі; на том самум, на гэтым свеці і інш.).

У ранніх друкаваных творах Якуба Коласа побач з напісаннямі, выкліканымі ўплывам мясцовага вымаўлення, сустракаюцца і традыцыйна-этымалагічныя: заварожэны, напушчэная, зложэнаго, абгароджэныя (“Другое чытанне для дзяцей беларусаў”); ускалмачэную, печэны, здушэным плачэм, пакрыўджэны, не раздумываючы, не адварочываючыся, ачуніваць, паказывалася, выпевываць, але падкорчваў, выпростваў і інш. (“Родныя з’явы”). Да ліку найбольш тыповых арфаграфічных рыс ранніх друкаваных твораў пісьменніка адносіцца перадача ўмеранага недысімілятыўнага акання, напісанне літар а, э, у, ы пасля шыпячых, р і ц. На фанетычным прынцыпе грунтаваліся правілы аб пераходзе *д у дз і т у ц, л у в, у* нескладовае *у*, падваенні зычных і многія іншыя правілы. Асімілятыўная мяккасць зычных у большасці выпадкаў перадавалася на пісьме мяккім знакам. Большасць жа правіл напісання зычных і іх спалучэнняў была заснавана на марфалагічным прынцыпе (правапіс зычных перад глухімі, глухіх зычных перад звонкімі, свісцячых перад шыпячымі, спалучэнняў *дц, тц, чц, жц, шц, зжд, ждж* і інш. Як вядома, у пачатку ХХ ст. яшчэ не было строга ўнармаваных граматычных правіл, паколькі не існавала пісанай граматыкі і кадыфікаванага правапісу. Таму можна гаварыць толькі аб адносна большай ці меншай колькасці тых або іншых напісанняў, заснаваных на розных правілах і прынцыпах.

8. У 20-х гадах у рэспубліцы праводзілася значная работа па далейшаму развіццю і ўдасканаленню літаратурнай мовы. Якуб Колас прымаў самы актыўны ўдзел у рабоце тэрміналагічнай камісіі і ў камісіі па зменах і

ўдасканаленні беларускага правапісу, выступаў з дакладамі і паведамленнямі на рэспубліканскіх нарадах і канферэнцыях. З 1922 па 1927 гг. народны пісьменнік працаваў у Інстытуце беларускай культуры, у Беларускам дзяржаўным універсітэце, чытаў курс метадыкі выкладання роднай мовы ў Белпедтэхнікуме. Усведамляючы востры недахоп падручнікаў для ВНУ, Якуб Колас у 1926 годзе выпусціў у свет “Методыку роднае мовы” – навучальны дапаможнік па роднай мове, які і да нашага часу з’яўляецца амаль адзінай кніжкай, дзе шырока аналізуецца спосабы і прыёмы выкладання мовы ў навучальных установах БССР.

(Прыводзіцца па: *Камароўскі, Я.М. Якуб Колас і некаторыя пытанні культуры роднай мовы / Я.М. Камароўскі // Беларуская лексікалогія і этымалогія: праграма і тэзісы дакладаў міжрэсп. канф. па беларускай лексікалогіі і этымалогіі, Мінск, 19–23 лютага 1968 г. – Мінск, 1968. – С. 60–64.*)

У.М. Лазоўскі

АНТОНІМЫ ЯК ВОБРАЗНЫЯ СРОДКІ МОВЫ (З ВОПЫТУ ВЫКЛАДАННЯ)

У мове антонімы выкарыстоўваюцца з рознымі мэтамі. Найчасцей іх ужываюць як семантычна ёмістыя і дакладныя сродкі пры адлюстраванні супрацьлегласцей, якія фактычна з’яўляюцца палярнымі бакамі адных і тых жа рэалій. Так, сутнасць такіх рэалій, як чалавек і яго “я” (унутранае) можа раскрывацца шляхам выкарыстання антанімічных пар; пачатак – завяршэнне, выток – суток, прычына – вынік, пытанне – адказ і святло – цемь, плюс – мінус: Чалавек – гэта два чалавекі, як дзве далоні, што лепяць суладна снежку, ці перакідваюць, каб утрымаць жарыну: адзін з іх – пачатак, другі – завяршэнне, адзін з іх – выток, а другі – суток, адзін з іх – прычына, другі з іх – вынік, адзін з іх – пытанне, другі – адказ, а паміж імі пякуць, вынікаюць з іх і упадаючы ў іх, сусветны (А. Разанаў); І ўвогуле было дзіўнае ўражанне, быццам яго ўнутранае “я” раздвоілася, размежавалася, як святло і цемь, як плюс і мінус, і кожнае хоча перасіліць, перацягнуць на свой бок (В. Блакіт).

Шляхам выкарыстання антонімаў найбольш поўна і выразна раскрываюцца шматлікія рэаліі са сферы інтэлектуальнага жыцця, з’яў прыроды, разумовай дзейнасці і пад. Так, шчасце можа быць горкім і салодкім: Нялёгка далосся яму горкае і салодкае шчасце кахаць гэту дзяўчыну (Л. Дайнека); град – дробным і буйным: Град на дварэ ўсе большаў. Восіленя заўважыла, што паміж дробных з гарошыну, градзін трапляліся ўжо больш буйныя. Некаторыя былі падобны на галубінае яйка (П. Броўка); гісторыя – праўдзівай і хлуслівай: Не было тут недахопу і ў вясёлых анекдотах, смешных здарэннях, праўдзівых і хлуслівых гісторыях (А. Жураўскі).

На лагічную суаднесенасць значэнняў членаў антанімічных пар з рэальнымі супрацьлегласцямі; уласцівымі прадметам, з’явам і працэсам, неаднаразова ўказвалі паэты і пісьменнікі розных пакаленняў: Ісціна адвечная як свет: шчасце ходзіць толькі ў пары з горам (Н. Гілевіч); Смерць многіх перацерла, пажыў – і памірай... Мы святло і цемра, мы пекла, мы і рай (П. Панчанка). І смутак і радасць ядналися разам, і прыступы бурнай вяселасці,